

Een steekje los?

Over de geestesgesteldheid van daders van internationale misdrijven: van Neurenberg tot Den Haag

Alette Smeulers¹

1. Inleiding

Oorlogen, burgeroorlogen en andere vormen van massaal politiek geweld kenmerken zich veelal door extreme en gruwelijke gewelddadigheden. Het geweld beperkt zich daarbij over het algemeen niet tot het verkrijgen van een strategisch militair voordeel, maar is steeds vaker bewust gericht tegen burgers en het uitoefenen van terreur.² Het gaat daarbij veelal om massaslachtingen, seksueel geweld, foltering, amputaties en verminkingen, standrechtelijke executies, onthoofdingen of genocide. Geconfronteerd met de gruwelijke beelden uit oorlogsgebieden is onze eerste instinctieve reactie dat de daders psychisch gestoorde, sadisten of mensen met een crimineel en gewelddadig verleden moeten zijn. Wij willen namelijk liefst zo snel mogelijk afstand nemen van de daders en schrijven hun gedrag dan toe aan het feit dat ze ‘niet normaal’ zijn, ‘geestelijk gestoord’ of in ieder geval heel anders dan wij. Met ‘wij’ bedoel ik niet alleen slachtoffers, getuigen en omstanders, maar ook wetenschappers, zoals historici, sociologen, criminologen en de zogeheten *genocide scholars* die het geweld proberen te begrijpen en verklaren alsook psychologen en psychiaters die de daders onderzoeken. Instinctief willen we niets liever dan de daders als een aparte groep wegzetten – als een groep bij wie een steekje los zit. Dat verwacht de maatschappij ook: dat na onderzoek van de psyche van de daders de conclusie getrokken wordt dat zij anders zijn dan gewone mensen. Deze druk voelen psychologen en psychiaters net zo goed en dat heeft ertoe geleid dat sommigen van hen in het verleden haast wanhopig bleven zoeken naar wat er mis was met de daders. Illustratief is in dit opzicht de quote van de psycholoog die Adolf Eichmann na zijn aanhouding in Argentinië en voor zijn proces in Jerusalem onderzocht en gefrustreerd opmerkte dat hij niet anders kon dan concluderen dat Eichmann heel normaal was, ‘more normal, at any rate, than I am after having examined him’³

In dit artikel zal een historisch overzicht gegeven worden van de mate waarin de vraag rond de psychische gesteldheid van de daders een rol speelde en tot op de dag van vandaag speelt in de internationale strafrechtspleging en wetenschappelijke literatuur rond daders.

2. Het Neurenberg tribunaal

In de jaren 1945–1946, tijdens het proces in Neurenberg voor het Internationale Militaire Tribunaal (IMT), stonden 24 Nazileiders terecht voor hun rol tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het statuut van het IMT voorzag niet in een strafuitsluitingsgrond op grond waarvan verdachten een strafbaar feit niet kon worden toegerekend wegens hun gebrekkige geestelijke gezondheid. Wel werden er vraagtekens gezet bij de geestelijke gesteldheid van Rudolf Hess naar aanleiding van zijn merkwaardige gedrag. Hess was tot 1941 een van de

¹ Alette Smeulers is als hoogleraar internationale criminologie verbonden aan de universiteiten van Tilburg en Groningen en werkt daarnaast als zelfstandig onderzoeker, zie <http://alettesmeulers.org/>. Dit is een bewerking van haar voordracht voor het Lutje P.J.G. te Groningen op 4 juni 2015.

² Zie o.a. M. Kaldor (2006), *New and old wars – organized violence in a global era*, Polity.

³ H. Arendt (1964). *Eichmann in Jerusalem – a report on the banality of evil*, New York: Penguin Books, p. 25.

belangrijkste medewerkers van Adolf Hitler en binnen de Nazi-partij diens plaatsvervanger. In mei 1941 vloog Hess in een eigen vliegtuigje, en op eigen houtje, naar het Verenigd Koninkrijk om, naar eigen zeggen, vrede te stichten. De Britten arresteerden hem echter onmiddellijk en hielden hem vier jaar lang gevangen. Hierdoor was de rol van Hess binnen Nazi-Duitsland meteen uitgespeeld. Tijdens zijn gevangenschap in London en tijdens de processen in Neurenberg deed Hess het echter voorkomen alsof hij aan ernstig geheugenverlies leed. Tot op de dag van vandaag zijn de meningen verdeeld over de vraag of Hess daadwerkelijk aan een geheugenstoornis leed en zo ja, of deze wel zo ernstig was als hij deed voorkomen of dat hij alles in scène had gezet om zo een dreigende doodstraf te ontlopen. Zeer opmerkelijk was bijvoorbeeld dat Hess tijdens de Neurenberg processen op een gegeven moment – mogelijk uit angst om als ‘gek’ gekwalificeerd te worden – opeens toegaf zich alles weer te herinneren en de amnesie voorgewend te hebben. Een paar dagen later verviel hij echter weer in zijn oude rol. Waar sommigen Hess een fantast vonden die maar deed alsof, wezen anderen erop dat hij voor zijn vlucht naar het Verenigd Koninkrijk al aan een geestelijke stoornis leed.⁴ Het tribunaal heeft tijdens de processen zelf geen psychiatrisch onderzoek laten verrichten naar de vraag in hoeverre Hess geestelijk gezond en toerekeningsvatbaar was. Wel werd onderzocht of Hess in staat was het proces te volgen. Op basis van een aantal beschikbare rapporten oordeelde het tribunaal:

‘That Hess acts in an abnormal manner, suffers from loss of memory and has mentally deteriorated during his trial, may be true. But there is nothing to show that he did not realize the nature of the charges against him, or is incapable of defending himself. He was ably represented at the Trial by counsel, appointed for that purpose by the Tribunal.’⁷

Verder stelde het tribunaal in zijn eindoordeel:

‘There is no suggestion that Hess was not completely sane when the acts charged against him were committed.’⁵

Hiermee lijkt het tribunaal impliciet te erkennen dat de geestesgesteldheid van een verdachte van invloed zou kunnen zijn op de toerekenbaarheid en strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de verdachte.⁶ Veel meer werd er daarover in de Neurenbergprocessen echter niet gezegd. Interessanter dan de discussies rond de geestesgesteldheid van Hess zijn dan ook de bevindingen van de in Neurenberg aanwezige psychiaters en psychologen die vrije toegang tot de verdachten hadden en hen voor en gedurende de processen uitvoerig gesproken hebben.

2.1 De gevangenispsychologen en psychiaters in Neurenberg

Nadat de schokkende beelden van Auschwitz en de andere concentratie- en vernietigingskampen de wereld waren rondgegaan en bekend werd dat de Nazileiders in

⁴ M. Krabbe (2014). *Excusable evil – an analysis of complete defenses in international criminal law*, Antwerp: Intersentia, p. 112 waarbij zij in voetnoot 353 verwijst naar E. Davidson, *Trial of the Germans: an account of the twenty-two defendants before the International Military Tribunal in Nuremberg*, Columbia: University of Missouri Press, p. 124. Hess had al tijdens zijn vier jaar durende gevangenschap in Engeland last van geheugenstoornissen of deed alsof, zie J. El-Hal (2013). *The Nazi and the psychiatrist – Hermann Göring, Dr. Douglas M. Kelley and a fatal meeting of minds at the end of WWII*, New York: Public Affairs, p. 83.

⁵ International Military Tribunal (Nuremberg), Judgment and Sentences, 1 October 1946, p. 277. Kelley, de gevangenispsychiater in Neurenberg (zie hierover later meer) stelde dat Hess geen tekenen van een psychose vertoonde en juridisch gezien geestelijk gezond was.

⁶ Zie ook Krabbe, supra voetnoot 4, p. 112.

Neurenberg terecht zouden staan, wilden talloze psychologen en psychiaters ter plaatse onderzoek doen. De keuze viel uiteindelijk op de psychiater Douglas Kelley. Later werd Gustave Gilbert aan de staf toegevoegd en toen Kelley uit Neurenberg vertrok, werd hij vervangen door Leon Goldensohn.

Douglas M. Kelley was een Amerikaanse psychiater die tijdens de oorlog veel ervaring had opgedaan met het behandelen van getraumatiseerde soldaten. Hij werd aanvankelijk aangesteld om de psychische gesteldheid van de gevangenen te bewaken en later om na te gaan of de verdachten in staat waren het proces te volgen. Tijdens zijn verblijf in eerst Mondorf-les-Baines in Luxemburg, waar de meeste verdachten die later in Neurenberg terecht zouden staan, werden vastgehouden en verhoord, en later in Neurenberg, voerde Kelley uitvoerige gesprekken met de verdachten. De gevangenen, geïsoleerd van de buitenwereld, waren graag bereid met hem te praten, zeker omdat zij aanvoelden dat Kelley meer in hun persoon en motieven geïnteresseerd was dan in hun misdrijven. Kelley zelf was vooral gefascineerd door en onder de indruk van Goering. In zijn notities schreef hij:

‘he was undoubtedly the most outstanding personality in the jail because he was intelligent. He was well developed mentally – well rounded – a huge, powerful sort of body when he was covered up with his cape and you couldn’t see the fat jiggle as he walked, a good looking individual from a distance, a very powerful dynamic individual.’⁷

Goering had, op zijn beurt, ook waardering voor Kelley, die hij als een intelligent man zag met wie hij kon praten. Bovendien hielp Kelley hem zijn verslaving aan medicijnen en synthetische drugs terug te dringen en binnen vijf maanden 30 kilo af te vallen. Tussen beide mannen die, behalve uiteraard de gruweldaden waarvoor Goering verantwoordelijk was, veel met elkaar gemeen hadden, ontwikkelde zich een relatief goede en professionele verstandhouding en Goering was dan ook graag bereid om Kelley uitvoerig te woord te staan.⁸ Kelley was gefascineerd door Goering’s persoonlijkheid en geïntrigeerd door zijn dubbele moraal: hij was zeer zorgzaam voor zijn familie, maar overigens buitengewoon meedogenloos. Tijdens de uitoefening van zijn functie bestudeerde Kelley de persoonlijkheidskenmerken van Goering en de andere verdachten en concludeerde:

‘[the defendants, AS] were essentially sane and although in some instances somewhat deviated from normal, they nevertheless knew precisely what they were doing during their years of ruthless domination. From our findings we must conclude not only that such personalities are not unique or insane but also that they could be duplicated in any country of the world today’.⁹

Wel stelde Kelley dat de verdachten drie gemeenschappelijke kenmerken hadden naast de kans om de macht te grijpen, dat waren: (i) een overmatige ambitie; (ii) een lage ethische standaard en (iii) een mate van nationalisme dat alle middelen rechtvaardigde om hun doelen

⁷ Aldus de omschrijving van Goering die Kelley in zijn medische aantekeningen maakte. Zie verder El-Hal, supra voetnoot 4, p. 24.

⁸ Op een gegeven moment vroeg Goering Kelley zelfs of deze, als zowel hij als zijn vrouw zouden sterven, zijn dochter zou willen adopteren en opvoeden (zie El-Hal, supra voetnoot 4, p. 80). Later, toen Goering hoorde dat Kelley uit Neurenberg zou vertrekken, zou hij ingestort zijn en gehuild hebben (Ibid, p. 142).

⁹ D.M. Kelley (1946), *Preliminary studies on the Rorschach records of the Nazi war criminals*, New York: MacFadden Books, p. 47. Alleen van Levy, die uiteindelijk zelfmoord pleegde, vroeg Kelley zich af of hij bij een eerder ongeluk mogelijk een hersenbeschadiging had opgelopen.

in naam van een Groot Germaans Rijk te verwezenlijken.¹⁰ Later voegde hij er nog aan toe dat het eigenlijk ging om ambitieuze en meedogenloze zakenmannen en om workaholics voor wie het doel de middelen heiligde.¹¹ Voor het overige stond bij Kelley de constatering voorop dat het hier om gewone en gemiddelde mannen ging. Dat gold ook voor Goering, die door Kelley als een narcist werd omschreven, maar overigens wel geestelijk gezond en zonder enige vorm van psychopathologische afwijking.¹² Kelley verbleef uiteindelijk vijf maanden in Neurenberg.

Op 20 oktober 1945, de dag dat de dagvaardingen uitgevaardigd waren, arriveerde Gustave Gilbert in Neurenberg. Gilbert was een Amerikaanse psycholoog die vloeiend Duits sprak en aanvankelijk vooral als tolk voor Kelley optrad, maar later formeel als gevangenispsycholoog werd aangesteld. Aanvankelijk zouden Kelley en hij gezamenlijk een boek schrijven, maar omdat zij kennelijk niet goed met elkaar konden opschieten, liet Kelley na zijn vertrek uit Neurenberg (waarbij hij alle verzamelde gegevens meenam) weten dat hij het boek alleen zou schrijven. Dat leidde er uiteindelijk toe dat zij allebei hun eigen boek schreven.¹³ Opvallend is ook dat hun visies op de geestelijke gezondheid van de verdachten nogal van elkaar verschilden. Terwijl Kelley concludeerde dat de verdachten juridisch geestelijk gezond waren, kwam Gilbert tot de conclusie dat zij wel een afwijkende persoonlijkheid hadden. Daarnaast hadden de verdachten, althans volgens Gilbert, een gebrek aan empathie alsmede een gebrekkig geweten. Zo omschreef Gilbert Goering als een psychopaat, die gedreven werd door cynisme, sadisme, hebzucht en machtswellust.¹⁴

Kelley werd in januari 1946 vervangen door Leon Goldensohn, net als Kelley een Amerikaanse psychiater. Goldensohn was van januari tot juli 1946 verantwoordelijk voor de geestelijke gesteldheid van de verdachten. Hij bezocht de gevangenen bijna elke dag en hield een nauwkeurig verslag bij van wat zij hem vertelden. Goldensohn was eveneens van plan een boek over de verdachten te schrijven, maar hij overleed onverwacht in 1961. In 2004 werden Goldensohn's bevindingen echter alsnog gepubliceerd in een door Robert Gellately geredigeerd boek.¹⁵

Goldensohn was net als Gilbert van mening dat de daders geestelijke stoornissen hadden.¹⁶ Hij zag zijn toegang tot de verdachten in Neurenberg, die hij eerder zag als interessante onderzoeksobjecten dan als patiënten, als een uitgelezen kans om nader onderzoek te doen. Zo benaderde hij hen ook. De verdachten zagen hem echter wel als professioneler en aardiger dan Gilbert, die volgens Gellately heel confronterend was en zijn afkeer voor de verdachten soms niet onder stoelen of banken stak. Hoewel de verdachten beducht waren voor de mogelijkheid

¹⁰ D.M. Kelley (1947). *22 Cells in Nuremberg: a psychiatrist examines the Nazi war criminals*, New York: MacFadden Books, p. 171.

¹¹ El-Hal supra voetnoot 4, p. 144 en 159.

¹² El-Hal supra voetnoot 4, p. 43.

¹³ D.M. Kelley (1947). *22 Cells in Nuremberg: a psychiatrist examines the Nazi war criminals*, New York: MacFadden Books en G. Gilbert (1947), *Nuremberg diary*, New York: Farrar, Straus and Company.

¹⁴ El-Hal supra voetnoot 4, p. 173. Een visie die volgens El-Hal gedeeld werd door Albert Speer. Zie ook G.M. Gilbert (1948). Hermann Goering, Amiable psychopath, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 43(2), 211-229. Zie ook H. Koehli (2010). *Ponerology 101: Psychopathy at Nuremberg*, beschikbaar op: <http://www.sott.net/article/214764-Ponerology-101-Psychopathy-at-Nuremberg>

¹⁵ L. Goldensohn, edited by R. Gellately (2005). *The Nuremberg Interviews – an American psychiatrist's conversations with defendants and witnesses*, Vintage.

¹⁶ Dit was ook in lijn met het beeld dat de geallieerden van deze groep daders tijdens de oorlog hadden geschetst: 'a group of uniquely diabolical, sinister, viciously sadistic, and demonically deranged lunatics.' Zie J. Waller (2002). *Becoming evil: how ordinary people commit genocide and mass killing*, 2nd ed., New York: Oxford University Press, p. 57.

dat wat zij de psychiaters vertelden, later tegen hen gebruikt zou worden, waren zij wellicht door hun grote behoefte aan sociaal contact, toch opmerkelijk open en vertelden veel over zichzelf en wat hen in Hitler en zijn ideologie had aangetrokken.

Goldensohn en Gilbert stonden niet alleen in hun visie dat aan het gedrag en de handelingen van de verdachten een psychopathologisch ziektebeeld ten grondslag lag. Dat was toentertijd de heersende visie onder psychologen en psychiaters. Veel wetenschappers probeerden in die tijd te bewijzen dat de daders een geestesstoornis hadden: de zogeheten ‘mad-nazi theory’.¹⁷ Vooral in de eerste jaren spitste de discussie zich toe op de tests die Kelley en Gilbert bij de gevangenen hadden afgenomen, zoals persoonlijkheidstests maar vooral ook de Rorschachtest.¹⁸ Een zeer opmerkelijk, maar vooral ook kenmerkend en typerend voorval deed zich voor toen aan tien vooraanstaande experts werd gevraagd de resultaten van de Rorschachtest die zestien van de 22 verdachten in Neurenberg hadden gemaakt, te analyseren en allen weigerden hun bevindingen kenbaar te maken. Pas veel later bleek dat uit de test naar voren was gekomen dat de Nazileiders niet van heel gewone mensen die een vergelijkbare test hadden gedaan verschilden. Dit was een uitkomst die tegen de heersende visie inging en die zelfs deze psychiaters weigerden te accepteren.¹⁹ Pas dertig jaar later erkende Harrower, een van de experts:

‘I have come to believe that our reason for not commenting on the test results was that they did not show what we expected to see, and what the pressure of public opinion demanded that we see – that these men were demented creatures, as different from normal people as a scorpion is different from a puppy.’²⁰

De uitkomst en beoordeling van de testresultaten van de Rorschachtest bleef overigens jarenlang een belangrijk punt van discussie. In 1975 kwamen Miale en Selzer juist tot de conclusie dat de Rorschachtests zouden aantonen dat de verdachten in meer of mindere mate psychopathisch waren met een neiging tot geweld.²¹ Hun publicatie was voor Harrower de voornaamste reden om zelf ook een artikel te publiceren waarin zij juist concludeerde dat de uitkomsten van de tests van de Nazi’s niet te onderscheiden waren van die van gewone mensen. Harrower merkte daarbij op dat de analyse van de uitkomst vaak meer zei over de analyticus dan over degene die geanalyseerd werd.²² Midden jaren tachtig werden de uitslagen van de Rorschachtest opnieuw geanalyseerd door de psychologen Zillmer, Ritzler en Archer. Zij concludeerden dat er absoluut geen sprake was van enige pathologische afwijking en dat de uitkomsten van de tests van die van de Nazileiders niet te onderscheiden waren van die van gewone gemiddelde zakenmensen.²³

¹⁷ Zie o.a. J. Waller (2007), *Becoming evil: how ordinary people commit genocide and mass killing*, 2nd ed., New York: Oxford University Press, p. 59.

¹⁸ De test was toentertijd populair en Kelley werd als een van de meest vooraanstaande experts gezien (El-Hal 2013, 32). Zie D.M. Kelley (1946). Preliminary studies of the Rorschach records of the Nazi war criminals, paper presented at Seventh Annual Meeting of the Rorschach Institute, New York. Overigens wordt de test ook heden ten dage nog steeds gebruikt.

¹⁹ Zie onder andere: G.L. Borofsky & D.J. Brand (1980). Personality organization and psychological functioning of the Nuremberg war criminals: the Rorschach data, in: J.E. Dimsdale (Ed.), *Survivors, victims and perpetrators – essays on the Nazi Holocaust*, New York: Hemisphere publishing corporation, 359-403.

²⁰ M. Harrower (1976). Were Hitler’s henchmen mad? *Psychology Today*, 76.

²¹ F.R. Miale & M. Selzer (1975). *The Nuremberg Mind: The Psychology of the Nazi leaders*, New York: Quadrangle.

²² Zie ook: Waller, supra voetnoot 16, p. 64.

²³ E.A. Zillmer, M. Hallower, B.A. Ritzler & R.P. Archer (1995). *The quest for the Nazi personality: a psychological investigation of Nazi War Criminals*, Routledge.

Hoe moeilijk het soms is om de eigen bevindingen te accepteren, blijkt overigens wel uit het trieste verhaal van Douglas Kelley. In een recent verschenen boek stelt de schrijver, Jack El-Hal, dat Kelley zijn hele leven lang geworsteld heeft met zijn eigen bevindingen dat de Nazileiders heel gewone mensen waren en dat de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog ook gemakkelijk elders opnieuw zouden kunnen plaatsvinden.²⁴ Hoewel Kelley mede vanwege zijn rol in Neurenberg daarna snel carrière maakte, bleven zijn bevindingen hem achtervolgen. Dat wreekte zich met name in de privésfeer. Kelley pleegde uiteindelijk in 1958 – dus 12 jaar nadat hij Neurenberg had verlaten - zelfmoord. Een triest en gruwelijk detail is dat hij dit deed ten overstaan van zijn vrouw door het inslikken van een cyaankalipil. Kelley koos dus (bewust of onbewust) voor hetzelfde middel als Herman Goering met wie hij zulke uitvoerige gesprekken had gevoerd ruim 11 jaar eerder had gedaan.²⁵

3. De voetsoldaten van de Holocaust: gewone mannen of fanatici?

Onderzoek naar de daders van de Holocaust bleef overigens niet beperkt tot de Nazileiders, maar strekte zich ook uit naar de fysieke daders en voetsoldaten. Ook dit onderzoek werd aanvankelijk beheerst door de vraag in welke mate deze daders een psychische afwijking hadden: de misdrijven waren immers zo extreem dat verondersteld werd dat ook deze daders wel aan een afwijking moesten lijden, zo leek het. Een enkele keer werden door onderzoekers ook daadwerkelijk afwijkingen gevonden. Zo concludeerde in 1950 bijvoorbeeld Dicks, een Britse psychiater, dat de daders zo niet al psychopatisch dan toch zeker ernstig gestoord waren.²⁶ Waller merkt echter op dat het onderzoek ondeugdelijk werd uitgevoerd en dat Dicks daardoor de resultaten kreeg die hij wilde.²⁷ In een latere studie in 1972 kwam Dicks bovendien zelf tot een geheel andere conclusie en stelde hij dat een gebrekkige geestgesteldheid juist geen rol van betekenis had gespeeld. Het werd verder ook steeds duidelijker dat sadisten en psychopaten bij de keuring voor de gemilitariseerde organisaties in Nazi-Duitsland juist ‘weg geselecteerd’ werden omdat zij niet geschikt geacht werden om binnen een gedisciplineerde militaire organisatie te functioneren.

Nu het gewelddadige gedrag van de Nazi's niet toegeschreven kon worden aan geestelijke stoornissen, rees de vraag wie deze daders dan wel waren en hoe zij tot hun daden kwamen. Er kwamen historische analyses van onder andere Raoul Hilberg, maar ook van filosofen als Zygmunt Bauman, psychiaters als Robert-Jay Lifton en (sociaal)psychologen, zoals Ervin Staub en Herbert Kelman die het gebruik van dergelijk extreem geweld probeerden te verklaren.²⁸ Ook daders schreven soms hun verhaal op; zo werd het dagboek van Paul Kremer, een bewaker in Auschwitz, gepubliceerd;²⁹ Rudolf Hoess, de commandant van Auschwitz, schreef in afwachting van zijn proces een autobiografie³⁰ en diverse andere daders

²⁴ Zie El-Hal, supra voetnoot 4, pp. 198 en 205-206.

²⁵ Zie El-Hal, supra voetnoot 4.

²⁶ H.V. Dicks (1950). Personality traits and nationalist socialist ideology: a war-time study of German prisoners of war, *Human Relations* 3, 111-154.

²⁷ Waller, supra voetnoot 26, p. 72.

²⁸ R. Hilberg, (1985). *The destruction of the European Jews*, New York: Holmes & Meier [originally published in 1961]. R. Hilberg (1992). *Perpetrators, victims, bystanders – the Jewish catastrophe*, New York: Harper Perennial; Z. Baumann (1989). *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press; R.J. Lifton (1988). *Nazi doctors: medical killing and the psychology of genocide*, New York: Basic Books; E. Staub (1989). *The roots of evil - the origins of genocide and other group violence*, Cambridge: Cambridge University Press; H.C. Kelman & V.L. Hamilton (1989). *Crimes of obedience*, New Haven: Yale University Press.

²⁹ M. Steinberg (1992). *De ogen van het monster – volkerenmoord dag in dag uit*, Antwerpen-Baarn: Hadewych.

³⁰ R. Hoess (1959). *Commandant of Auschwitz*, New York: World.

lieten zich uitgebreid interviewen, zoals Franz Stangl en Albert Speer.³¹ Ook werd er kwantitatief onderzoek naar de daders verricht om na te gaan of zij bepaalde gemeenschappelijke kenmerken hadden. Ook daaruit bleek veelal dat de groep daders in Nazi-Duitsland een dwarsdoorsnede van de Duitse bevolking betrof; zelfs Goldhagen en Browning, die op veel vlakken van mening verschillen, waarover later meer, waren het over dat punt wel eens.³²

Het proces tegen Adolf Eichmann, die door de Israëlische geheime dienst in 1960 ontvoerd werd uit Argentinië om uiteindelijk begin jaren zestig in Israël terecht te staan, vormde een ander belangrijk ijkpunt in de discussie. Eichmann was ten tijde van het naziregime verantwoordelijk voor het transport van joden van hun woningen naar de concentratie- en vernietigingskampen en had daarmee een cruciale rol binnen de Holocaust. Voordat Eichmann de rechtszaal betrad, had iedereen verwacht een monster te zien, een gruwelijke en sadistische man, maar niets bleek minder waar: Eichmann leek meer op een armzalige dienstklopper dan op een monster. Deze bevinding was voor Hannah Arendt de aanleiding voor haar beroemde boek: 'Eichmann in Jerusalem: the banality of evil'. Hierin concludeerde zij dat Eichmann: 'terribly and terrifyingly normal' was.³³ Arendt werd (en wordt tot op de dag van vandaag) fel bekritiseerd om haar analyse dat Eichmann (net als de meeste andere daders) een doorsnee-man was: dit was niet wat men wilde horen.³⁴

Alle, soms verwoede, pogingen ten spijt, begon het steeds duidelijker te worden dat vanuit de meeste daders heel gewone mensen in heel extreme omstandigheden waren en dat waarschijnlijk iedereen of in ieder geval toch vrijwel iedereen in extreme omstandigheden tot gruweldaden in staat is.³⁵ Daders van dergelijke extreme vormen van massaal en collectief geweld opereren in een hele specifieke politieke, ideologische en institutionele context. Deze is bepalend voor hun gedrag.³⁶ Fysieke daders begingen hun daden vooral op bevel van de overheid, accepteerden kennelijk zonder meer de legitimiteit van een gegeven bevel of de daaraan ten grondslag liggende ideologie.³⁷ Gehoorzaamheid, conformisme, ideologie en discipline speelden daarbij alle een belangrijke rol. Uit sociaalpsychologisch(e) onderzoek en

³¹ G. Sereny (1974). *Into that darkness – from mercy killings to mass murder*, New York: McGraw-Hill en G. Sereny (1995). *Albert Speer: his battle with truth*, London: Picador.

³² Ch.R. Browning (1992). *Ordinary men - Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*, New York: Aaron Asher Books. D.J. Goldhagen (1996). *Hitler's willing executioners- ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Alfred A. Knopf. Zie voor een andere mening M. Mann (2000). Were the perpetrators of genocide 'ordinary men' or 'real Nazis'? Results from fifteen hundred biographies, *Holocaust and Genocide Studies*, 331-366.

³³ Arendt, supra voetnoot 3, p. 276.

³⁴ Zie vooral het recente boek van B. Stangneth (2011). *Eichmann in Argentinië – het onbezorgde leven van een oorlogsmisdadiger*, Amsterdam: Atlas Contact, maar eerder al D. Cesarani (2004). *Eichmann – his life and crimes*, London: William Heineman. Zie verder ook Abram de Swaan (2014). *Compartmenten van vernietiging – over genocidale regimes en hun daders*, Amsterdam: Prometheus.

³⁵ Zie o.a. G.M. Kren & L. Rappoport (1980). *The Holocaust and the crisis of human behavior*, New York: Holmes & Meier Publishers, inc.; A. Smeulers, (2004). What transforms ordinary people into gross human rights violators, in: S.C. Carey and S.C. Poe (eds.) *Understanding Human Rights Violations: new systematic studies*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 239-256 http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2383061; Waller, supra voetnoot 16; H. Welzer (2005). *Täter – wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt am Main: Fischer.

³⁶ Zie hierover uitvoering A. Smeulers & F. Grünfeld (2011). *International crimes and other gross human rights violations – a multi- and interdisciplinary textbook*, Leiden: Brill - Martinus Nijhoff

³⁷ Zie o.a. Kelman & Hamilton, supra voetnoot 28 en A. Smeulers (2012). *In opdracht van de staat – gezagsgetrouwe criminelen en internationale misdrijven*, Tilburg: prismaprint (oratie): https://pure.uvt.nl/portal/files/1457785/Oratie_webversie.pdf.

experimenten naar deze concepten blijkt bovendien dat daders zich veelal niet anders gedroegen dan van heel gewone en gemiddelde mensen in een vergelijkbare context verwacht kon worden. Met andere woorden: langzaam maar zeker werd duidelijk dat daders heel gewone mensen in heel bijzondere omstandigheden waren en dat zij binnen een specifieke context geleidelijk aan transformeerden tot daders.³⁸

Het voornaamste kenmerk van dit transformatieproces is dat daders geleidelijk aan wennen aan het gegeven dat zij anderen geweld aan doen en dit voor zichzelf weten te rechtvaardigen en legitimeren. Terwijl vrijwel alle daders de eerste keer dat zij een dergelijk misdrijf begaan, geschokt reageren over wat zij een ander hebben aangedaan en met empathie op het lijden van hun slachtoffers, leren zij die gevoelens geleidelijk aan weg te drukken. Het sussen van het eigen geweten is een pure noodzaak om psychisch te overleven,³⁹ maar juist omdat de mens een sterke overlevingsdrang en een welhaast onbeperkt aanpassingsvermogen heeft, lukt dit meestal wel. Ervin Staub concludeerde: ‘we learn by doing’ en stelde dat daders zich in een ‘continuum of destructiveness’ bevinden, waarin extreme gruweldaden in het begin nog als iets gruwelijks gezien worden, maar later als heel gewoon en normaal.⁴⁰ De aanvankelijk heftige gevoelens maken uiteindelijk plaats voor gewenning en afstomping: daders leren hun gevoel uit te schakelen en empathie te onderdrukken. Uiteindelijk gaan daders in hun eigen rechtvaardigingen geloven en overtuigen zij zich er zelf van dat zij het juiste doen. Zij creëren voor zichzelf als het ware een alternatieve werkelijkheid waar moord, genocide, verkrachting en foltering noodzakelijke en rechtvaardige middelen zijn om een bepaald legitiem doel te bereiken.⁴¹

De vraag in hoeverre daders van extreme vormen van massaal en collectief geweld geestelijk gestoord waren, raakte door deze bevindingen die langzaam maar zeker in ieder geval binnen de wetenschappelijke wereld en zeker na de beroemde experimenten van Milgram en Zimbardo⁴² vrij algemeen aanvaard werden, wat op de achtergrond. Wel bleef men naarstig zoeken naar specifieke kenmerken van daders. Nog steeds willen we liever dat persoonlijke dispositie dan de omstandigheden waarin we ons bevinden een doorslaggevende rol speelt. Dat daders heel gewone mensen zijn, wil immers nog niet zeggen dat alle heel gewone mensen daders kunnen worden. Deze discussie over de vraag of daders behalve gewone mensen ook gemiddelde mensen zijn, is illustratief voor het debat tussen Browning en Goldhagen. Beide wetenschappers onderzochten een groep daders, Reserve Police Battalion 101 en kwamen tot verschillende conclusies. Waar Browning de verklaring voor hun betrokkenheid bij de genocide vooral zag in sociaalpsychologische groepsprocessen en zijn

³⁸ Zie Smeulers, supra voetnoot 35.

³⁹ Ieder mens ziet zichzelf graag als iemand die het goede en juiste doet en in wezen een goed iemand is. Dit valt in eerste instantie echter niet gemakkelijk te rijmen met het begaan van afschuwelijke misdrijven als moord, verminking en marteling en er is dan sprake van wat binnen de psychologie bekend staat als cognitieve dissonantie. In die situatie zijn gedrag en ideeën niet met elkaar in overeenstemming. Om dit op te lossen, kunnen mensen ofwel hun gedrag aanpassen ofwel hun ideeën daarover. Dat laatste is wat daders van misdrijven als de onderhavige veelal doen: zij zien moord, verminking en verkrachting niet langer als afschuwelijke misdrijven, maar als noodzakelijke handelingen om een groter, belangrijker en legitiem doel te bereiken.

⁴⁰ Staub, supra voetnoot 28.

⁴¹ Zie o.a. Lifton, supra voetnoot 28; Staub, supra voetnoot 28; Kelman & Hamilton, supra voetnoot 28; Browning, voetnoot 32 1992; Smeulers, supra voetnoot 35; Welzer, supra voetnoot 35; Waller, supra voetnoot 16 en R.D. Crelinsten, (2003). The world of torture: a constructed reality, *Theoretical Criminology* 7(3), 293-318.

⁴² Zie voor wat betreft het Milgram experiment: S. Milgram (1974). *Obedience to authority*, New York: Harper and Row en wat betreft Zimbardo's gevangenisexperiment: P.G. Zimbardo, C. Haney, W. Curtis Banks & D. Jaffe. (1974). The psychology of imprisonment: privation, power, and pathology, in: R. Zick (Ed.), *Doing unto others*, London: Englewood Cliffs, 61-73.

boek de titel gaf: 'Ordinary men', daar richtte Goldhagen zich met name op het in Duitsland overheersende antisemitisme en gaf zijn boek de titel: 'Willing executioners'.⁴³ Dit debat duurt tot op de dag van vandaag voort⁴⁴ en wordt ook zichtbaar in de nog steeds actuele controverse rond Eichmann: was hij primair een gehoorzame bureaucraat of toch vooral een racistische fanaticus?⁴⁵

Het gegeven dat veruit de meeste daders heel gewone mensen zijn, doet er overigens niet aan af dat er zich onder de daders ook zonder meer enkelen bevinden die een geestelijke stoornis of afwijkende persoonlijkheid hebben. Zo stellen diverse auteurs dat Hitler, zoals waarschijnlijk veel leiders van genocidale en gewelddadige regimes aan een extreme pathologische vorm van narcisme leed,⁴⁶ en zou verder een klein percentage van de voetsoldaten die betrokken raken bij extreme misdrijven (binnen de literatuur schommelen de schattingen rond de 5%) psychopaten en/of sadisten zijn.⁴⁷

4. Andere daders

Uiteraard is de Holocaust niet de enige periode van collectief geweld binnen de geschiedenis waarbij wetenschappelijk onderzoek naar de daders is gedaan. Wel moet worden gezegd dat – voor zover mij bekend – de vraag of de daders al dan niet een geestelijke stoornis hadden met betrekking tot andere periodes in de geschiedenis minder prominent heeft gespeeld. Veelal stond de vraag naar wie de daders waren en wat hun drijfveer daarbij centraal. Opvallend is dat daar waar sommige onderzoekers concluderen dat vooral sociaalpsychologische processen een belangrijke verklarende factor zijn,⁴⁸ andere onderzoekers juist op de bijzondere (sociaaleconomische) kenmerken van daders wijzen. Prunier stelt bijvoorbeeld dat veel daders in Rwanda dakloos en werkloos waren;⁴⁹ Mueller en Tanner wijzen erop dat veel van de daders in voormalig Joegoslavië een strafblad hadden of in ieder geval een verleden dat gekenmerkt werd door asociaal gedrag en gewelddadige uitbarstingen;⁵⁰ Verwimp concludeert (anderzijds) dat veel daders in Rwanda van het platteland afkomstig waren en een duidelijk economisch belang hadden bij het geweld tegen de geprivilegieerde Tutsi's.⁵¹ Dit alles laat onverlet dat vrij algemeen aanvaard is dat veruit de meeste daders van extreem en massaal geweld doorsnee-mensen zijn die binnen een extreme context tot dader zijn geworden en dat er ook verschillende type daders zijn: degenen die uit eigen belang en ideologie meedoen en bij wie de persoonlijke predispositie een belangrijker rol speelt en de degenen die meer uit angst of gehoorzaamheid meedoen en voor wie vooral de context een

⁴³ Browning 1992 en Goldhagen 1995, beiden supra voetnoot 32.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld Abram de Swaan in zijn recentelijk gepubliceerde boek 'Compartimenten van de vernietiging' waarin hij fel van leer trekt tegen de stelling dat iedereen een dader kan worden en tegen de veel gebruikte stelling 'het zijn mensen zoals u en ik'.

⁴⁵ Mijns inziens sluit het een het andere overigens niet geheel uit. Iemand kan aanvankelijk uit gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit in een bepaald systeem meedoen en bevelen opvolgen en uiteindelijk daardoor zelf steeds fanatieker worden. Zie daarover uitvoeriger: Smeulers, supra voetnoot 37.

⁴⁶ E. Fromm (1973). *The anatomy of human destructiveness*, Penguin Books.

⁴⁷ R.F. Baumeister (1997). *Evil – inside human violence and cruelty*, New York: W.H. Freeman and Company, 252; T. Todorov (1999). *Facing the extreme – moral life in the concentration camps*, Phoenix: Weidenfeld and Nicolson and Waller, supra voetnoot 16, p. 75.

⁴⁸ Zie bv. L.A. Fujii (2009). *Killing neighbors: webs of violence in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press en J. Hatzfeld (2005). *Machete season – the killers in Rwanda speak*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

⁴⁹ G. Prunier (1997). *The Rwanda crisis: history of a genocide*, London: Hurst.

⁵⁰ J. Mueller (2000). The banality of civil war, *International Security* 25(1), 42-70 en S. Tanner & M. Mulone (2013). Private security and armed conflict – a case study of the Scorpions during the mass killings in former Yugoslavia, *British Journal of Criminology* 53, 41-58.

⁵¹ P. Verwimp (2005). An economic profile of peasant perpetrators of genocide, *Journal of Development Economics* 77, 297-323.

belangrijke en wellicht doorslaggevende rol speelt.⁵² Het hangt ook af van de situatie en de positie van de betrokkene in hoeverre hij/zij daadwerkelijk enige beslissingsvrijheid heeft en de mogelijkheid heeft om de situatie te beïnvloeden. Voetsoldaten hebben daartoe veel minder mogelijkheden dan (aan de andere kant van het spectrum) een staatshoofd. Juist over staatshoofden verschijnen regelmatig artikelen waarin de vraag naar hun geestesgesteldheid centraal staat. De conclusies van deze artikelen lijken erop te wijzen dat veel regeringsleiders van bijvoorbeeld een genocidaal regime narcisten en mogelijk ook psychopaten zijn en dat velen van hen, eenmaal aan de macht, last krijgen van grootheidswaanzin en paranoia.⁵³

Interessant is dat de discussie of daders normale, geestelijk gezonde mensen zijn, wel weer speelt ten aanzien van terroristen en vrouwelijke daders. Met betrekking tot terroristen werd aanvankelijk ook gesuggereerd dat zij geestelijk gestoord zouden zijn, maar inmiddels is de vrij algemeen aanvaarde conclusie dat ook de meeste terroristen gewone mensen zijn, die geleidelijk aan radicaliseerden en hun gebruik van geweld en het uitvoeren van terroristische aanslagen rechtvaardigen en legitimeren op basis van hun extreme ideologische opvattingen, zoals moslimfundamentalisme.⁵⁴ Wel worden *lone wolves*, daders die volledig op eigen houtje een terroristische aanslag plegen, veelal beschouwd als mensen behept met een geestelijke stoornis en lijken onderzoeksresultaten dit ook uit te wijzen.⁵⁵ Ook ten aanzien van vrouwelijke daders wordt veel minder snel geaccepteerd dat zij gewone en gemiddelde mensen zijn die zelf voor het geweld kiezen. Sjoberg en Gentry wijzen erop dat vrouwelijke daders vaak weggezet worden met het zogeheten ‘mothers, monsters, whores narrative’. Deze mythe miskent dat vrouwen zelf bewust voor geweld (oorlogsgeweld of terroristische aanslagen) kunnen kiezen en gaat ervan uit dat vrouwelijke daders ofwel gedwongen worden, ofwel seksueel afwijkend ofwel geestelijk gestoord zijn.⁵⁶ Vrouwen die betrokken raken bij internationale misdrijven worden in de media en literatuur dan ook vaak op een extreme wijze geportretteerd, veel extremer dan hun mannelijke collega’s. Zo werd Ilse Koch, de vrouw van de commandant van Dachau, Karl Koch, neergezet als een extreem sadistische vrouw. Nu was mevrouw Koch beslist geen aardige, warme en menslievende vrouw, zeker niet naar de gedetineerden in het kamp toe, maar de mythevorming rond haar persoon heeft absurde vormen aangenomen. Zo zou zij met een paard en zweep door het kamp gereden hebben en soldaten de opdracht hebben gegeven om de joden die zij aanwees vanwege hun mooie tatoeages te doden en haar de stukken getatoeëerde huid te brengen. Uiteindelijk zou zij, aldus de mythevorming, van die getatoeëerde huid fotoalbums en lampenkappen hebben laten maken.⁵⁷ Een verhaal dat later niet waar bleek te zijn, maar wel illustratief is voor hoe veel

⁵² Zie voor dadertypologieën o.a. Crelinsten, supra voetnoot 41; M. Mann (2005). *The dark side of democracy – explaining ethnic cleansing*, Cambridge: Cambridge University Press en A. Smeulers (2008). Perpetrators of international crimes: towards a typology, in: A. Smeulers & R. Haveman (Eds.), *Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*, Antwerpen: Intersentia, 233-266, beschikbaar op: http://alettesmeulers.org/images/Smeulers_2008_Typology.pdf.

⁵³ Zie o.a. Jerrold Post (2004) *Leaders and Their Followers in a Dangerous World: The Psychology of Political Behavior*, Cornell University Press.

⁵⁴ Zie voor een overzicht A. Silke (2008). Holy warriors: exploring the psychological processes of Jihadi radicalization, *European Journal of Criminology* 5(1), pp. 99-123. Zie echter ander en recent onderzoek dat dit juist weer lijkt tegen te spreken: A.W. Weenink (2015). Behavioural problems and disorders among radicals in police files, *Perspectives on Terrorism* 9(2), pp. 17-33 die juist concludeert dat verdachten die een verleden hebben dat gekenmerkt wordt door gedragsproblemen en geestelijke afwijkingen oververtegenwoordigd zijn.

⁵⁵ Zie o.a. E. Corner & P. Gill (2014). A false dichotomy? Mental illness and lone actor terrorism, *Law and Human Behaviour* 39(1), 23-34.

⁵⁶ Laura Sjoberg & Caron E. Gentry (2007), *Mothers, monsters, whores – women’s violence in global politics*, London: Zed Books.

⁵⁷ F. Whitlock (2011). *The beasts of Buchenwald – Karl & Ilse Koch, human-skin lampshades, and the war-crimes trial of the century*, Cable Publishing.

mensen – ook vandaag de dag nog – tegen vrouwelijke daders aankijken. Het beeld is vertekend nu uit onderzoek blijkt dat vrouwen net zo wreed kunnen zijn als mannen en in dat opzicht niet wezenlijk van mannen verschillen. Er zijn weliswaar veel minder vrouwen dan mannen bij extreme vormen van geweld betrokken, maar de vrouwen die betrokken zijn, hebben vaak dezelfde motieven als hun mannelijke collega's.⁵⁸ Het is meer de reactie van de buitenwereld op de betrokkenheid van vrouwen die verschilt dan dat de vrouwen zoveel anders zijn.

5. De hedendaagse tribunalen in Den Haag: het ICTY en ICC

Nu de vraag naar de geestesgesteldheid van daders van internationale misdrijven in algemene zin is beantwoord, blijft de vraag wat de rol van psychologen en psychiaters bij de hedendaagse internationale straftribunalen en hoven is.

5.1 Het Joegoslavië tribunaal

In de statuten van het Joegoslavië (ICTY) en het Rwanda tribunaal (ICTR) is geen expliciete regel gewijd aan de mogelijkheid om zich als verdachte (in het kader van een strafuitsluitings- of matigingsgrond) te beroepen op een geestelijke stoornis – net zomin als destijds in Neurenberg. Toch wordt er in de jurisprudentie wel van uit gegaan dat een verdachte zich rechtens op een afwijkende geestesgesteldheid kan beroepen. In de jurisprudentie wordt onderscheid gemaakt tussen enerzijds verminderde verantwoordelijkheid en het volledig ontbreken van verantwoordelijkheid. De Trial Chamber legt uit:

‘A plea of diminished responsibility is to be distinguished from a plea of insanity [...] both pleas are founded on an abnormality of mind. In the case of the plea of insanity, the accused is, at the time of commission of the criminal act, unaware of what he is doing or incapable of forming a rational judgement as to whether such an act is right or wrong. By contrast, the plea of diminished responsibility is based on the premise that, despite recognising the wrongful nature of his actions, the accused, on account of his abnormality of mind, is unable to control his actions.’⁵⁹

Er is sprake van het ontbreken van verantwoordelijkheid, aldus het Joegoslavië tribunaal als:

‘at the time of the offense he was labouring under such a defect of reason, from disease of the mind, as not to know the nature and quality of his act or, if he did not know that what he was doing was wrong. Such a plea, if successful is a complete defence to a charge and leads to an acquittal.’⁶⁰

Uit de jurisprudentie wordt verder duidelijk dat het uitgangspunt is dat de verdachte geestelijk gezond is. Als een verdachte met succes een beroep wil doen op dit verweer dan ligt de bewijslast bij de verdachte zelf: de verdachte moet aannemelijk maken dat er sprake is van een stoornis of defect: ‘the accused must be suffering from an abnormality of mind which has substantially impaired his mental responsibility for his acts or omissions.’ Het moet daarbij gaan om ‘retarded development, or inherent causes induced by disease or injury.’ Dit moet

⁵⁸ Zie daarover uitvoerig A. Smeulers (2015). Female perpetrators: ordinary or extra-ordinary women, *International Criminal Law Review* 15, 207-253,

http://alettesmeulers.org/images/Smeulers_2015_Female_perpetrators.pdf.

⁵⁹ ICTY, Prosecutor v. Delalic et al. IT-96-21-T, par. 1156.

⁶⁰ ICTY, Prosecutor v. Mucic et al. Appeals Chamber 20 February 2001, par. 582.

door medisch bewijs ondersteund worden. Het gaat daarbij niet, aldus de rechters van het ICTY, om een vergelijkbare bewijslast als de aanklager heeft om de feiten te bewijzen maar om ‘the balance of probabilities.’⁶¹ Is er sprake van verminderde strafrechtelijke verantwoordelijkheid, dan kan dit alleen als strafvermindingsgrond aangevoerd worden.⁶² Tot op heden hebben slechts enkele verdachten zich beroepen op het ontbreken van verantwoordelijkheid dan wel op een verminderde verantwoordelijkheid vanwege een geestesziekte of stoornis. Twee zaken zullen we hieronder kort bespreken, die van van Esad Landzo en Goran Jelusic.

Esad Landzo, een van de verdachten in de zaak rond het gevangenenkamp Celibici, deed een beroep op verminderde verantwoordelijkheid omdat hij zich wel bewust was van het feit dat zijn daden verkeerd waren, maar hij vanwege een gebrekkige geestelijke gesteldheid niet in staat was om zijn daden te controleren.⁶³ Maar liefst vijf psychiaters hebben zich over de geestsgesteldheid van Landzo gebogen. Vier van hen stelden dat zijn vrije wil beïnvloed werd door een persoonlijkheidsstoornis, maar de psychiaters waren het er niet over eens onder welke persoonlijkheidsstoornis Landzo dan zou lijden. De vijfde psychiater stelde: ‘the abnormality of personality which Esad Landzo exhibited had no pathological component, but merely reflected his personality traits.’⁶⁴ De rechters accepteerden Landzo’s verweer uiteindelijk niet:

‘Esad Landzo considered that, to be regarded as a good soldier, he had to obey the orders of his superiors. This diminished his ability to exercise his free will in relation to orders he received from his superiors. As to the facts of the instant case, the Trial Chamber is not convinced that the criminal acts attributed to Esad Landzo were not the product of his own free will, or that they were influenced by his desire to seek the approbation of others.’⁶⁵

Opmerkelijk genoeg gaat het tribunaal niet in op andere stoornissen zoals schizofrenie en borderline persoonlijkheidsstoornis die wel door de psychiaters genoemd werden. Landzo werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van 15 jaar voor oorlogsmisdrijven, meer bepaald het bewust doden, folteren en het toebrengen van extreem leed bij zijn slachtoffers.

Goran Jelusic was een van de voetsoldaten die terecht stond voor het Joegoslaviëtribunaal. Jelusic zou meer dan honderd mensen op een buitengewoon wrede en sadistische wijze gedood hebben. Hij noemde zichzelf de Servische Adolf en scheidde op over het aantal mensen dat hij gedood had. Ook gebruikte hij ander fysiek geweld en speelde hij sadistische spelletjes met zijn slachtoffers, zoals Russisch roulette. Volgens getuigenverklaringen genoot Jelusic zichtbaar van zijn daden en in sommige gevallen was ook zijn vriendin bij de gewelddadigheden aanwezig. Het tribunaal merkte in dat kader op dat de aanwezigheid van zijn vriendin hem kennelijk alleen maar heeft aangemoedigd om zoveel mogelijk moorden te begaan om zo indruk op haar te maken.

⁶¹ Prosecutor v. Delalic et al. IT-96-21-T, par. 1166 en 1172.

⁶² Regel 67(A)(ii)(b) ziet toe op de mogelijkheid een verweer van beperkte toerekeningsvatbaarheid te voeren.

⁶³ Letterlijk staat er: ‘recognizing the wrongful nature of his actions, the accused, on account of his abnormality of mind, is unable to control his actions ICTY, Prosecutor v. Mucic et al. Trial Chamber 16 november 1998, par. 1156.

⁶⁴ Zie ICTY, Prosecutor v. Mucic et al. Trial Chamber 16 November 1998, respectievelijk par. 1166; 1174-1179 en 1180.

⁶⁵ ICTY, Prosecutor v. Mucic et al. Trial Chamber 16 november 1998, par. 1185.

Jelusic werd gediagnosticeerd als iemand met een borderline persoonlijkheidsstoornis. Verder had hij antisociale en narcistische karaktertrekken. Opvallend is dat Jelusic voor de oorlog een normaal leven leidde en dat zijn psychopathische trekken pas in de oorlog naar boven kwamen.⁶⁶ Van den Busse, een van de psychiaters die Jelusic heeft onderzocht, merkt daarover op dat een oorlogssituatie invloed heeft op de persoonlijkheid en dat sommige individuen juist in een oorlog bepaalde persoonlijkheidstrekken ontwikkelen die zich niet eerder manifesteerden. In zijn algemeenheid stelt hij dat iemand die psychopathische trekken tijdens de oorlog vertoont, deze al voor de oorlog gehad kan hebben maar dat zij ook tijdens de oorlog als een beschermingsmechanisme ontwikkeld kunnen zijn. Het tribunaal oordeelde dat deze persoonlijkheidsstoornis alsmede zijn onvolwassenheid en honger om de leegte in hemzelf op te vullen en de wens om zijn superieuren tevreden te stellen, hadden bijgedragen aan zijn bereidwilligheid de misdrijven te begaan, maar dat er geen sprake was van een verminderde toerekeningsvatbaarheid van Jelusic.⁶⁷

Concluderend kunnen we stellen dat zaken waarin een beroep werd gedaan op het ontbreken van strafrechtelijke verantwoordelijkheid op deze gronden tot op heden niet tot enig succes hebben geleid.⁶⁸ Een van de redenen is dat de drempel voor het aannemen van een strafvermindering- of strafuitsluitingsgrond erg hoog ligt. Zeer lastig daarbij is dat het erom gaat de geestelijke gesteldheid vast te stellen ten tijde van de misdrijven, hetgeen met name problematisch is als de misdrijven al jaren eerder zijn gepleegd. Verder zijn psychiaters en psychologen in het beoordelen van de geestelijke gesteldheid van de verdachte veelal volledig afhankelijk van de informatie die deze hun geeft, hetgeen in de praktijk vaak een te smalle basis is om gefundeerde conclusies te trekken.⁶⁹ Ook territoriaal ziet een gedragskundige zich voor problemen gesteld: gezien de afstand tussen de staat waarin de delicten zijn begaan (voormalig Joegoslavië) en de plaats waar de vervolging plaatsvindt (Den Haag) is het niet eenvoudig om alle gegevens te controleren. Daarnaast mogen we wellicht ook – op basis van de hierboven genoemde voorbeelden – concluderen dat een beroep op gebrek aan dan wel verminderde toerekeningsvatbaarheid niet snel erkend zal worden als het gaat om internationale misdrijven, mogelijk omdat men dit – gezien de extreme aard van de misdrijven – niet acceptabel acht.

5.2 Het statuut van het internationale strafhof

Anders dan in de statuten van het ICTY en ICTR is in het statuut van het Internationale Strafhof (ICC) wel een bepaling opgenomen met betrekking tot het ontbreken van strafrechtelijke verantwoordelijkheid ten aanzien van personen die lijden aan een geestelijke stoornis. In artikel 31 (a) ICC statuut staat onder de strafuitsluitingsgronden het volgende:

In addition to other grounds excluding responsibility provided for in this Statute, a person shall not be criminally responsible, at the time of that person's conduct:

- (a) The person suffers from a mental disease or defect that destroys that person's capacity to appreciate the unlawfulness or nature of his or her conduct, or capacity to control his or her conduct to conform to the requirements of law

⁶⁶ Zie ook S. Drakulic (2004). *They would never hurt a fly – war criminals on trial in The Hague*, New York: Penguin Books.

⁶⁷ ICTY, Prosecutor v. Goran Jelusic, Trial Chamber 14 December 1999.

⁶⁸ K. Ambos (2013). *Treatise on international criminal law – volume I: foundations and general part*, Oxford University Press, 323.

⁶⁹ Ibid, p. 324.

Om voor strafuitsluiting in aanmerking te komen moet dus sprake zijn van een geestesziekte of geestelijke stoornis waardoor de persoon de wederrechtelijkheid van zijn gedraging niet herkent, dan wel dat hij geen controle heeft over zijn gedragingen. De ziekte c.q. de stoornis heeft een cognitief effect dan wel invloed op de wilscapaciteit van de verdachte. Inhoudelijk lijkt de regel op de binnen het strafrecht vrij algemeen aanvaarde M'Naghten regel.⁷⁰ De eis is echter zeer zwaar: het vermogen om goed en kwaad van elkaar te onderscheiden moet volledig verdwenen zijn. De Engelse tekst spreekt zelfs van 'destroyed'. Dat gebeurt bijna nooit en het lijkt dan ook welhaast onmogelijk om hierop daadwerkelijk met succes een beroep te kunnen doen.⁷¹ Lukt dat wel, dan volgt vrijspraak. Of het ICC het ontbreken van verantwoordelijkheid ten aanzien van internationale misdrijven sneller zal erkennen dan de twee straftribunalen, zal de toekomst moeten uitwijzen. Gezien de zeer hoge bewijslast die ook bij het ICC geldt, lijkt dit echter niet erg voor de hand te liggen, strafvermindering op grond van verminderde toerekeningsvatbaarheid is daarentegen net als bij de beide tribunalen wel mogelijk.

6. Conclusie

Extreme misdrijven binnen een context van massaal en collectief geweld kunnen niet uitsluitend toegeschreven worden aan daders met een geestelijke stoornis. Binnen de wetenschappelijke literatuur is inmiddels algemeen aanvaard dat veruit de meeste daders van dergelijke misdrijven heel gewone en gemiddelde mensen zijn die binnen een specifieke politieke, ideologische en sociale context tot hun daden komen. Dat doet er niet aan af dat er ook een kleine groep daders is die wel een geestelijke beperking of stoornis hebben of als sadistisch kunnen worden aangemerkt. Het gaat daarbij om naar schatting vijf procent van de daders. Daarnaast kunnen binnen een oorlogssituatie bepaalde afwijkingen zich manifesteren die voor de oorlog verborgen waren gebleven, zoals bij Jelisic het geval lijkt te zijn. Ook is het goed mogelijk dat personen met een afhankelijke persoonlijkheid sneller geneigd zijn om in een oorlogssituatie een sterke leider te volgen en alle bevelen zonder meer op te volgen, zoals bij Landzo het geval lijkt. Daar staat echter tegenover dat gemilitariseerde eenheden vaak juist proberen om rekruten met een geestelijke afwijking 'weg te selecteren'. In algemene zin kan echter geconcludeerd worden dat veruit de meeste daders doorsnee-mensen in bijzondere omstandigheden zijn en dat er zeker geen afwijking voor nodig is om betrokken te raken bij extreme vormen van massaal en collectief geweld.

Mogelijk dat de enige groep daders die wel uitzonderlijk genoemd mag worden de leiders van een gewelddadig of genocidaal regime zijn. Meer nog dan andere daders kenmerken deze leiders zich door hun enorme ambitie en een gebrek aan angst en mededogen. Dat zijn eigenschappen die ook voor democratische staatshoofden van belang zijn: het betreft immers mensen die snel en daadkrachtig belangrijke beslissingen met verstrekkende gevolgen moeten nemen. Bij leiders van autoritaire en gewelddadige regimes kan het heel goed zijn dat zij daarin nog veel verder gaan dan hun democratische collega's. Ook zou het mogelijk kunnen zijn dat juist een aantal van de autoritaire en gewelddadige leiders aan grootheidswaanzin en een pathologische vorm van narcisme zijn gaan leiden. Maar concrete aanwijzingen op basis

⁷⁰ Zie over deze regel G. Meynen (2013) *Mad or bad, over de grenzen van de psychiatrie*, oratie Tilburg University.

⁷¹ Zie o.a. J. Tobin (2007). The psychiatric defence and international criminal law, *Medicine, Conflict and Survival* 23(2), 111-124 en S. Janssen (2004). Mental condition defences in supranational criminal law, *International Criminal Law Review* 4, 83-98.

waarvan de algemene conclusie zou kunnen worden getrokken dat het hier inderdaad om psychopaten gaat, zijn vooralsnog onvoldoende aanwezig. Nader onderzoek zou dit moeten uitwijzen.

Voor het (internationale) strafrecht gaat het bij de discussie om de geestelijke gezondheid van de verdachten uiteindelijk vooral om de vraag in hoeverre een geestelijke afwijking of stoornis kan leiden tot strafvermindering of zelfs strafuitsluiting vanwege verminderde of het ontbreken van strafrechtelijke verantwoordelijkheid. In theorie is het voor verdachten mogelijk daarop een beroep te doen; het ICC heeft daartoe zelfs een aparte bepaling opgenomen. De kans dat daders van internationale misdrijven zich daarop echter met succes kunnen beroepen lijkt klein. Dat heeft deels te maken met het extreme karakter van de misdrijven die door internationale tribunalen en strafhoven berecht worden, maar ook met de moeilijke taak voor gedragsdeskundigen om vast te stellen wat de invloed van een stoornis is geweest op het handelen van de verdachte en met de extreem hoge eisen die aan dergelijke verweren worden gesteld. De taak van psychologen en psychiaters in de Haagse tribunalen lijkt in de praktijk dan ook gericht op de vraag of de verdachten voldoende in staat zijn om hun rechtszaak te volgen. In de gevallen waarin hun tevens gevraagd wordt de geestelijke gesteldheid in relatie tot de toerekenbaarheid van de verdachten ten tijde van de misdrijven te onderzoeken, lijken de rapporten – ook als deze aantonen dat er van een persoonlijkheidsstoornis of enige gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens sprake is – voor de rechters niet snel tot de conclusie te leiden dat de verdachte het feit niet of in verminderde mate kan worden toegerekend. In hoeverre psychologen en psychiaters die dienst doen in het cellencomplex in Scheveningen waar de ‘Haagse’ verdachten vastzitten, net als hun Neurenbergse collega’s, uitgebreide gesprekken met de verdachten voeren, is mij niet bekend. Wel duidelijk is dat tot op heden geen van hen buiten de procedure om naar buiten is getreden met zijn of haar ervaringen. Vanuit wetenschappelijk oogpunt kan alleen maar gehoopt worden, dat zij dat in de nabije toekomst wel zullen doen.